

Vana-Võromaa maarahva kogunemisaigad ja meelelahutus ning nende sotsiaalne roll 19. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni

KERSTI LILOSON

Sissejuhatus

Kuidas Vana-Võromaa maarahvas 19. - 20 sajandi vahetuse paiku vaba aega veetis ning millised olid nende meelelahutusvormid ja lõbustused? Milline oli nende sotsiaalne tähendus külaühiskonnas?

Vana-Võromaa, Eesti ajalooline kultuuripiirkond, on tuntud oma unikaalse keele, kommete ja elulaadi poolest. 19. ja 20. sajandi vahetus oli piirkonna maarahvale oluline ülemineku periood, mil traditsioonilised eluviisid kohtusid uute ühiskondlike ja majanduslike muutustega.

19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses hakkasid traditsioonilised meelelahutus- ja kogunemisaigad täitma maarahva kogukondlikus elus üha kesksemat rolli, muutudes suhtluse, kultuuripärandi säilitamise ning identiteedi kujundamise olulisteks keskusteks. Kuigi kiigeplatsid, laadad, kõrtsid ja talgud olid sajandeid kuulunud maarahva eluviisi juurde, tõi moderniseerumisprotsess endaga kaasa neis toimunud muutusi. Neid suunasid laiemad ühiskondlikud arengud, sotsiokultuurilised muutused ning uued mõtteviisid, käitumismustrid ja elustiilid.

Maarahva seas, kelle igapäevaelu oli sajandeid keskendunud peamiselt põllumajandusele ja traditsioonilistele tavadele, hakkasid levima uued ajaveetmise viisid ja vormid, mida soodustasid nii tehnoloogilised arengud kui ka rahvahariduse kasv. Maarahva ühiskondlike suhete ja eluviiside taustaks said suurenenud majanduslikud võimalused pärast pärisorjuse kaotamist ja talude päriksostmist. See kõik tõi kaasa suurema vabaduse soovi ja ka võimaluse osaleda varasemast rohkem nii kogukondlikus kui kultuurielus. 19. sajandi teine pool oli rahvusliku ärkamise aeg, mis julgustas maarahvast uhkust tundma oma keele ja kultuuri üle ning tõi kaasa ka väärtuste muutumise. Tsõõri- ja laadaplatsid ning kõrtsid hakkasid üha enam kujunema maarahva jaoks kohtadeks kus meelelahutuslike ja kogukondlike tegevuste kõrval jagati omavahel infot ning arutleti päevakajalistel teemadel.

Ajaloolisel Võrumaal, mida iseloomustasid piirkondlikud eripärad püsisid küll kohalikud traditsioonid ja kombesid visalt edasi, kuid ulatuslike muutuste taustal hakkasid need paljuski mitmekesisuma, põimudes moderniseeruva ühiskonna uute mõjudega.

Teoreetiliselt tugineb artikkel sotsiokultuurilise ajaloo ja kultuuriantropoloogia vaatenurkadele. Meelelahutust vaadeldakse kui ühiskondlike protsesside ja väärtuste peegeldust. Teema käsitlemisel kasutatakse kvalitatiivset meetodit, toetudes arhiivimaterjalidele, ajalehtedele, suuliselt edasiantud pärimusele ning varasematele uurimustele. Teemale lähenetakse Vana-Võromaa kontekstis, mis toob esile just kohalikud eripärad. Töö väljundina on Karilatsi Vabaõhumuuseumis valmimas hooajanäitus „Küla laul ja kiige lend“.

Pilt 1. Poisid lähevad peole. Foto Eesti Ajaloomuseum AMN 44573

Tsõõriplats: maarahva meelelahutuse keskpunkt

Kiikumine on mitmetes kultuurides ja ajastutes olnud nii meelelahutuse, rituaali kui ka sotsiaalse suhtluse vorm. Kuigi see võib tunduda lihtsa ja mängulise tegevusena, on kiikumisel sügavamad kultuurilised ja ajaloolised juured.

Eestis on kiikumine olnud sajandeid oluline osa rahvakultuurist. Baltisakslasest literaat August Wilhelm Hupel kirjutas juba 1781. aastal: *Peaaegu iga kõrtsi ja väiksema küla juures, sageli ka üksiku talu juures, võib näha kiikesid. Ka mõningate mõisate juures on seesugused kiiged, millel paremast seisusest noored mõnikord oma aega viidavad.* (Laugaste 1963: 94)

Kiige nimetus tuleneb oletuslikult häälightsusest, mida kiik teeb. Verbil *kiikuma* on Lõuna-Eestis olnud kasutusel mitmesuguseid sünonüüme: *tsõetam(m)a* või *tsõõtama* (Urvaste, Hargla, Vastseliina); *tsõidsetam(m)a* või *tsõidsotama* (Põlva, Vastseliina); *tsõitsuma* (Urvaste); *ällima* ehk *(h)älmä, hällimä* (Urvaste, Hargla, Rõuge, Põlva, Vastseliina, Räpina) (VMS 1982). Mõiste “kiik” on enam kasutatav Põhja-Eestis. Lõuna-Eestis on valdavam mõiste “häll” (Vissel 2003: 8), mida Põhja-Eestis kasutatakse pigem väikelapse magamisasemena.

Aegade jooksul on Eestis ehitatud erinevat tüüpi kiikesid. Liikumissuuna ja -ulatuse järgi on neid jaotatud rõht-, püst- ja pöörkiikedeks. Neist kõige lihtsama ehitusega oli muistne rõhtkiik: paraja suurusega kivi või puupaku peale pandi pikk laud või teivas. Niisugust kiike kutsuti mõnel pool kaalukiigeks. Rõuge kandis nimetati sellist kiikumist *sõtsu kaalmises*. (Vissel 2003: 17)

Kiikumine moodustab ühe osa Eesti muistsest loodususundi riitustest ning kombestikust, kus see komme on aastaajalisuse taustal seotud peamiselt kevade saabumisega (Pungas 2004: 17). Algselt maagilist tähendust omanud kiikumisega tähistasid meie esivanemad looduse tärkamist ja eluenergia suurenemist. Pikka aega oli kiikumine tihedalt seotud kevadiste ja suviste pühade, nagu jüripäeva, ülestõusmis- ja suvistepühade ning jaanipäevaga. Rahvapärimeses seostatakse kiikumist viljakuse ja looduse elujõuga. Vanal-Võromaal usuti lisaks, et kevadine kiikumine

tagab hea taimekasvu, sealhulgas soodustab lina ja kanepi sirgumist, annab kiikujale kogu suveks nii tervise kui ilu ning kaitseb putukahammustuste eest.

Usundiline taust seadis kuni 20. sajandi alguseni kiikumisele ajaliselt ranged piirid. Kiigelkäimine ei väldanud kogu suve, vaid selle algust ja lõppu tähistasid kindlad rahvakalendri tähtpäevad. Lõuna-Eestis algas kiikumine esimesel lihavõttepühäl ja kiiguti jaanipäevani. Põhja-Eestis mindi kiigele suvistepühadel ning kiiguti olulisemate pühade ajal (nt jaanipäev) või puhkepäeviti kogu suve jooksul. Kiigekombestikust ilmneb seegi regionaalne erinevus, et kui Lõuna-Eestis ehitati väga lihtsad kiiged ning neid kasutati vaid munadepühade ajal, siis Põhja-Eesti elanike pikemaajaline kiikumine tingis ka tugevamate kiikede valmistamise, mis püsisid kasutuskõlblikena mitu aastat (Pungas 2004: 18).

Kõige kauemaks jäi kiikumise religioosne roll püsima Lõuna-Eestis, seondudes jätkuvalt eeskätt ülestõusmispühade kombestikuga. Lihavõtteaegset kiikumist peeti sedavõrd oluliseks, et kohati nimetati neid pühi ka kiigupühadeks. Igaüks, nii noor kui vana, pidi lihavõtte aegu tingimata kiikuma. Sellest arvati saavat head tervist kogu suveks ja head linasaaki (Tampere 1956: 30).

Vanasti Lihavõttõ pühi aigu oll tuu hällmine hirmus moodun. Edimädsel pühäl es hällütä iks nii pallu, oll kalli pühä. Tõsõl ja perämädsel pühäl oll, hirmus hällimine ja sõõri tegemine. Poisi tulli tütrikõ käest munõ otsma, sõss minti jäll hulgana hällü pääle sõõri tegemä ja mõnõn paigan oll tantsitu kah. Konn olli Jumala kartligu inemese säääl säändsids üleannetuisi es tetta, loeti pühäkirjä ja laulti. (ERA II 83, 219(2). Urvaste khk.)

Kiiged ehtasid või seadsid kevadel kasutamiskorda küla noormehed. Materjal varuti küla ühismetsast, hiljem ka talumetsast. Vajalikud raudosad valmistas külasepp.

Kiigehitajaid on lauludes kiitvalt kiigeseppadeks nimetatud ning on teada, et külaühiskonnas peeti kiigeseppadest lugu. Tüdrukud tõid neile kiikumisaja alguses tasuks sukapaelu, võid, kindaid, sokke, tubakakotte, luisutaskuid, mune ja sõira. Rõugest on teada, et lihavõttepühade ajal viidi kiigehitajatele ja kiigutajatele värvitud mune, jaanipäeva ajal aga sõira. Anda võidi ka meelega. (Vissel 2003: 39)

Laupäeva õhtul vanasti kiiguti. Lihavõtte pühadel kõige rohkem. Tüdrukuid ei lastud kiigele ilma munadeta. Poiss ka peale, kuid ei saanud uih-aih kätte. Seda ütlemist, mis siis olli. Kiige juures ringmängulaulud ja tantsud nagu simmanil ikka (RKM II 144, 403 (8)).

Vabamaks muutus kiikumisaeg 20. sajandi alguses. Kiikumine muutus üha enam noorte meelelahutuseks ning kiigeplatsid hakkasid Eesti maarahva jaoks kujunema meelelahutuspaikadeks, mis täitsid nii sotsiaalseid kui kultuurilisi funktsioone. Need ei olnud enam pelgalt kiikumise kohad, vaid muutusid kogukonna kohtumispaikadeks, kus noored ja vanad said tööst vabal ajal kokku tulla, laulda, mängida ja tantsida või lihtsalt omavahel juttu vesta.

Tootsi Ristimäel, säääl olli tsõõriplats. Kasaritsa igal suuremal külal oli oma tsõõriplats. Lille oli istutetu, pingi, orgestri kõrgem kotus. Kus oli laternate tegemine! Nooril oli kõik uma raha eest tettu. Kõik suve käidi sääle (RKM II 364, 206 (1) < Vastseliina khk.).

Kiigekohal ei olnud tähtis mitte üksnes kiik – määrav oli ka ala valik. Kiigeplats rajati harilikult looduslikult ilusasse kohta. Võimaluse korral eelistati avarat, tasase maapinnaga kuiva platsi,

kus oli puud ja põõsaid. Seepärast püstitati kiiged sageli metsalagendikule või kui metsas sobivat välu polnud, siis metsa äärde, mõisaparki või mujale suurte puude alla. (Pungas 2004: 16)

Palometsa küla juures oli mets, mida kutsuti Oro palo. Seal oli tantsuplats ja kiige. Igal aastal enne esimest maid mindi ja tehti tantsuplats korda. Poisid seadsid istepingid korda, tütarlapsed puhastasid tantsuplatsi. Esimesel mail oli alati avasimman. Mängis akordion, tantsiti ja kiiguti. (RKM II 394, 330/2 (6) < Rõuge khk.)

Külähäll, tuu tetli külä keskele, mõnõ sääntse mõtsanuka sisse vaih, vaj nõtsa viirde vaih, kon oli nii säänest kotust. Pühi aigu tahtsõ iks egäüts hälli, latsõ es jätäk kunagi hälmädä. Häll jäi iks kõgõss tervess suvõss sinnä illess, soss alati, ku aigu sai inne, soss lätsivä jälki kõik noorõ inemise, kes tahtsõ inne, hällil manu älmä. (ES KT 193, Urvaste v.)

Kiigepeod ja simmanid olid rahva, eriti noorte hulgas väga oodatud.

1880. aasta Sakalas kirjutab üks kaasaegne laupäevaõhtusest simmaniootusest järgmiselt: *Nädalise higi ja musta wihtusime soojas saunas maha, panime paremad hilbud selga ja olime nüüd kui uued inimesed. Kui õhtusõök mööda oli, kadus kõik mure ja väsimus meie kontidest nagu tuuleõhk. Waimustamisega laulsime seltsis õues suure kase all omi isamaa kule. Siis läksime õuest hulgani ilusa ruumika talukambri, kus meid viiuli hele heäl, mis noor peremees mängis, pea tantsule kutsus. Tantsimise järel paari viisaka neiuga tuli mängude mängimine. Waheajal puhuti mõnusat juttu. (Sakala 1880)*

Kiigeplatsidel toimuvatel pidudel oli oluline roll kaaslaste otsimisel. Nii mõnedki abielud said alguse just kiigeõhtutelt, mida kinnitab ka Rahvaluule arhiivis leiduv väide: *Kiigesid oli palju. Ma sain vanamehegi endale kiige juurest*” (RKM II 330, 111 (12)) Sellest tulenevalt sai mõnigi kiigekoht rahvasuus ka oma nime.

Egätahes, ku maq mäletämä naksi, sis joba oll tä Armuorg. Kuis taa tull või kuimuudu algusõ sai, tuud ma külh ei mõistaq teile üteldäq. No taa õks tuust sai, et noorõq naksivaq kokku käümä ja tuuperäst üteldigi, et Armuorg. Terve suvi käveväq säääl. Noh, säääl oll’ illus kiik, sääne, kohe hulga läts pääle. Kes mõistsõ mängi, tuu mängse, ja tandsiti. Ja es tähendä, et jaanipäiv ütsindä! Jaanipäiv oll’ nigu tuu eriline päiv aastan, agaq muidu õnnõ laupäävä õdagu. Ega õdagu es käüädäq nigu praegu (ERA, CD 348 (12) < Rõuge khk.).

Tsõõriplatsile või mõnda külatarre simmanile minekuks pandi selga paremad rõivad. Kui uusi riideid polnud, rõivastuti ometi korralikult ja puhtalt (Vissel 2003: 40). Tüdrukud panid pähe lillepärijad ja noormehed rinda lilled või õitsvad toomeksad.

Nagu mujalgi Eesti nii ka Vanal-Võrumaal jätkus juba 19. sajandi teisel poolel alanud rahvarõivaste taandumine. Vaid Setumaal ja Lääne-Eesti saartel kanti veel nii tööl kui pidupäevil traditsioonilisi rahvarõivaid. Mujal pool hakati kodukootud villase ja linase riide asemel üha enam kasutama vabrikuriiet. Uudse materjalina oli juba 19. sajandi teisel poolel tulnud kasutusele sits, mida hangiti laadakaupmeestelt või linnapoodidest. Sitsi võidukäigule aitas kaasa 1900. aastal Tallinnas tööd alustanud Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik (XX sajandi kroonika: 14). Naiste riietuses tulid moodi kõrge kaelusega, puhvvarrukatega ning voltide ja vahepitsidega kaunistatud avarad pluusid. Seitsme- kuni üheksapaanilised kellukesekujulised pikad seelikud ulatusid maani, varjates ühtlasi ka jalanõud. Meeste riietus jäi endiselt lihtsakoelisemaks. Noormehed, kes tahtsid aga linnalikult šikid välja näha, need hankisid endale heleda õlgkübara ja jalutuskepi. Rõivastuse juures mängisid olulist rolli

jalanõud. Kui kodustes oludes kanti veel jätkuvalt pastlaid, siis kodust välja minnes tõmmati jalga saapad. Kuigi juba 19. sajandi lõpukümnenditel olid enamusel eestlastel saapad olemas, siis neid hoiti hoolega ja kanti üksnes tähtpäevadel või pühade ajal. Nii võeti kiigelegi minnes jalanõud sageli näpuotsa, et need alles peokoha lähedal jalga panna. Üsna laialt on levinud teadmine, et soojal aastaajal käidi kirikuteelgi ikka paljajalu ja alles kiriku lähedal tõmmati saapad jalga (Paatsi 2013). On teada, et saapaid valmistasid eeskätt Võõpsu kandis elavad kingsepad ning müüsid neid nii ümbruskonna laatadel kui kaugemalgi, näiteks Rõuge laadal. Ühe saapapaari eest küsiti kolm-neli rubla.

Tüdrukud tahtsid peole minnes välja näha valge klaari naha ja punaste põskedega. Päikesest pruuniks põlenud nahka püüti igati varjata. Selleks kasutati kõikvõimalikke võtteid ja looduslikke vahendeid.

Pilt 2. Simman 1907. aastal. Foto Viljandi Muuseum VMVMF 18F4719_1

Ess sõss kiä umma haolappi kinka määrides. Nigu djimä oli luudu, nii timä oli. Mõni, kiä tahtsõ vereviid põski, tuu hõõr põsõ samu villadsõ lapiga. Tuuga lät'si põsõ vjvereväss ku. Mõni jäl näpist, sõss olltj ka tu kibõna aigu verevä, pärast lätsi sinitsess (ES KT 120, Setu).

Hiuss suite ar siss võiete taariga ja viiga, õt ilosahe ille olõss ja ar vašsoss es. Kiä rikass oli, tuu võid hiust sohkro viiga, siss tõmmass. hiusõ veiga kangõst. Mõnõ tütriku võijivah hiust makõ võiuga. Kõik tahtsõva õks, õt hiuss olõse iile (ES KT 116, Setu).

Liivatsidi maie pääl kasvevva sääntse hainakõsõ, seebihaina kutsute. Säähtse kõlladsõkõsõ kui kesähaina tutukõsõ. Noidõga mõste suud (nägu) ja järveviiga. Järvevesi oli hüä pehmekene, siss tuuga ja seebihainoga ko mõsit, siss lätsivä sjseebihaina veiga vatutamma. Õkva kui seebiga mõsitke. Veiga nuu seebihaina ollivah hüä. Ko noidõga suud mõsit, siss läts pääväga palano akj maahha ja suu läts ilosast ja vereväst kui. Tuud tahaks kiäke, õt suu oll pääväga palano. Egaiüts tahtsõ õks illoss olla. Ko veiga pääväga pallet, siss ollit kui mustlanõ. Tuud õks tahajs kiäke (ES KT 116, Setu).

Tsõõriplatsidel said külainimesed kokku, eriti õhtuti ja pühade ajal, et suhelda ja lõbutseda. Mängiti pilli ja lauldi rahvalaule. Vanemad inimesed istusid tsõõriplatsi ääres pinkidel või murul ning vahetasid külajutte ning vaatasi noorte lõbutsemist pealt. Urvaste kandis mäletatakse et, *laupäeva ja pühapäeva õhtal käiti kuun, mängiti ringmängi, olli pillimehe ka* (RKM II 225, 107 (1) < Urvaste khk.). *Lõbu ja nali oll vanast väega moodoh* (ES KT 77, Rápina).

Juba 19. sajandil omandasid rahva hulgas erilise populaarsuse ringmängud, millele oli iseloomulik laulu saatel suletud ringis liikumine. Kiigeplatsi ongi Lõuna-Eestis nimetatud kõige populaarsema lõbustuse – ringmängude – järgi sageli tsõõriplatsiks (Tampere 1999: 34). Populaarsemateks ringmängudeks olid Mu isamaa armas, Kui Kungla rahvas, Aadamal oli seitse poega, Lähme rukist lõikama Mäe otsas kaljulossis, Vares vaga, Oh kui rasked on minu päevad, Siidilipp ja hõbepurjed jms.

Kiige juure harilikult kuulus mängu- ehk muruplats. See oli ümmargune, umbes 8-10 meetrilise läbimõõduga, tasandatud ja kruusatatud heinata muruplats. Platsi äärel olid pingid istumiseks. Vahel oli ka ilutulestik ümber muruplatsi. Kiikude juures mängiti ringmänge ja tantsiti. Tantsiti keelpillide, s.o. viiuli ja kandli järele (ERA II 143, 234/5 (5) < Rõuge khk.). Harglast on teateid, et vahel mängiti kiigel tantsuks ka pajupilli. Hilisemal ajal, seltsielu edenedes, omandasi rahva hulgas suure populaarsuse kohalikud pasunakoovid.

Sääl hällil man oll iks pillimiiss kah, iks pühi aigu jah, soss sääl tahdsiti ja tetti muid mängu kah, mõnõ istutiva tammõ (seisid pea peal), mõnõ vjvidäsivä yägipulka, mõnõ maadliva, mõnõ tõmpsiva sõrm konksi (ES KT 193, Urvaste v.).

Kiigeplats oli koht kus õpiti tantsima uuemaid tantse: Rõugest on nimetatud näiteks suurt katriiljat, väiket katriiljat, neitude pulkat (polka) ja marssi (Vissel 2003: 66).

20. sajandi alguses on kiigeplatsile ehitatud kohati isegi lauast tantsupõrand, mille ääres seisid puude all pingid. Samuti oli tavaks tantsupõrandat ehtida kaskede, laternate jmt (ERA II 156, 539 (24) < Hargla khk)

Suve mõtsu seen olli platsi, kus tantsiti. Tantsiti krakovjakk, oonesteppi, valssi, polkat, tuusteppi, vengerkat ja padespaani. Lõõtspill oll õks pääpill. Kes olli nooremba, nuu mängse kandlega ja viiulit kah (RKM II 329, 193 (14) < Rõuge khk.).

Lisaks mängiti kiigeplatsil erinevaid seltskondlikke mängu, näiteks mitmesuguseid istemänge, nagu numbrimäng, pikk, nina või pandilunastamine. Populaarsed olid ka tagaajamismängud, nagu pimesikk ja tagumine paar välja (Vissel 2003: 62). Vana-Võrumaa tsõõri- ja laulumänge on kogunud ja põhjalikumalt käsitletud oma raamatutes Meelika Hainsoo¹ ning Merike Tigas².

Lõuna-Eestis, kus kiikumine algas lihavõtte ajal, olid levinud mängud värvitud munadega. Urvastes on kiige all harrastatud omavahel tikkamist ehk munade koksimist. Hargla kandis nimetati seda tegevust ka trisklemiseks. Selle kõrval oli piirkonniti levinud muna veeretamine ehk kullerdamine või kollerdamine (Urvaste), võõratamine, hõõrtamine (Setu), loomka (Vastseliina, Rápina). Muna veeretamismängud kujutasid endast sageli võistlust (Vissel 2003: 60). Võrumaalt on teada, et muna veeretamist on eriti harrastanud noormehed.

¹ Hainsoo, Meelika. Õnnõkõn siin tsõõrin olla. Valik Vana-Võrumaa laulumänge. Võru Instituut 2018

² Tigas, Merike. Käokirjas. Põlva kihelkonna pärandus lastele. Võru Instituut 2021.

Hällü man om ka vanno inemise, noil ka'uma mäng. Nimä'jäl'veeretäse munnõ. Om tett kingo pääle munaloovka ilostõ tasatsõst. Hain ar'lapjoga võet ja viirepitti veere'korgõba'tetto. Nii et muna ei'saa'üle piiri joosta'. Mängja saisva korrõba'veereh ja õga mängjä lask inne algust 3–4 munna loovkahe. Siss naatas jälh kõrrast laskma. Mäntsele munalõ külge saasõ, siss tuu om laskja uma. Muidoge laskja võtt uma muna, ne'saado muna. Aga kui'külge ei'saa', siss lask nii Anu Vissel 61 kavvane, kui külge saasõ, aga lastuisõ munnõ tagase võtta ei saa'. Tuu muna õnnõ saasõ, mis külge putus, ja s'oo mängjä kõrd om läbi. Tõõnõ ja kolmas mängvä niisama. Mängoplatsi risteläbimõõt umbõs või olla kats meetrit (ERA II 190, 34/5 < Setu).

Häll oll Naha külänja Miksih oll kah. Koh kuivõmp kink oll, sinnä tetti. Tetti nigo suur kartolikuha asõ, siss sääl veerütädi munnõ. Tuud kutsuti muna lomga. No kui muna sinnä teisele külge puttu sääl, sissvett u är. A ku külge es putu, sis too jäi lomgahe. Ku munnõ inämp es olõ, kel otsa saiva, siss tsusati rahasinnä servilde, suur viiekopkanõ raha. No siss ku muna tollõ puttu külge, siss veeti tu jäl är. Lihavõttõpühhil oll munaveeretämine vannul mehhil. Tütrigu olli hällü pääl ja noorõ mehe (EMH 228 < Naha k).

Teiseks oluliseks kiigepühaks olid suvised, mida mõnel pool kutsuti ka kasepühadeks. Suvistepühade juurde kuulus laupäevane saunaskäimine, kiikumine, tantsimine, laulmine ja naljatamine. Tuppa toodi kased ja pandi need toanurka vette seisma. Kesk- ja Lõuna-Eestis oli tavaks kaselehtedega munade värvimine ja seetõttu nimetati suvisteid mõnel pool ka teisteks munadepühadeks. Veel 20. sajandi alguses sai karjus sel päeval endale vaba päeva ja pühadekingiks muna, erilise karaski või muud paremat.

20. sajandi esimestel kümnenditel hakkasid kiigepeod maarahva hulgas oma tähtsust kaotama. Ühiskonna moderniseerumisprotsessid jõudsid üha enam ka Vana-Võromaa külaühiskonda, tuues kaasa mitmeid olulisi muutusi nii majanduslikus, sotsiaalses kui ka kultuurilises plaanis. Virguv seltsitegevus pakkus hoopis mitmekesisemat ajaviidet ja igapäevase talutöö kõrvale tekkisid võimalused huvitegevuse (laulukoorid, puhkpillorkestrid jm) harrastamiseks. Laienesid liikumisvõimalused ja avarus suhtlusväli (Vissel 2003: 68). Lõplikuks murdepunktiks sai esimene maailmasõda, pärast mida kaotasid kiigepeod oma varasema populaarsuse ja kiikumine hakkas kujunema rohkem perekonnakeskseks koduseks meelelahutuseks.

Kõrts: küla keskus ja mitmeotstarbeline meelelahutuspaik

Kiigeplatside kõrval olid meie esivanemate jaoks olulisteks meelelahutuskohtadeks kõrtsid. Kõrts oli väljaspool kodu peamine kangete jookide pruukimise koht. Kõrtsi katuse all toimusid ka äritehingud, kaubavahetus ning sulaste ja teenijatüdrukute kauplemine. Vahetati küla- ja linnauudiseid, puhuti juttu, kurdeti peremuresid, sõimeldi, kraageldi ja kakeldi. Kõrts täitis ka kooli, külaklubi, seltsimaja ja rahvaliku teatri ülesandeid ning oli sajandeid Eesti maarahva üheks tähtsaimaks lõbutsemis- ja tantsukohaks. Kõrtsid olid oluline osa kohalikust majandus- ja transpordisüsteemist, pakkudes reisijatele öömaja, toitu ja peavarju hobustele.

Mehe lätsivä kõrtsi jõiva kortin viina, sääl saadi tõistiga kokku, kõnõldi ja arutõdi kõiki uudisi ja muid asju. Kõrts oll toll kõrral ainukõnõ kokku saamise kotus, sääl kaubõldi sulaseid ja vahetõdi hobõsid sääl tetti rendilepingud ja kosja plaane (ERA II 83, 219(2). Urvaste khk.).

Tüdrukud ja naised viibisid kõrtsides harvem, mõnel pool üksnes suuremate pühade puhul. Rõuges ja mujalgi Võrumaal käisid tüdrukud kõrtsis ainult mokalaada³ ajal. Vana-Võrumaal toimusid mokalaadad traditsiooniliselt maarjapäeval, kuid vahel peeti neid ka küünla- või vastlapäeval. Võru- ja Setumaalt on ka teada, et maarjapäeval käisid naised kõrtsis maarjapuna (punast napsi) joomas. See pidi andma tüdrukutele terveks suveks hea tervise, ilu ja punased põsed. Vana-Võrumaal arvati veel lisaks, et maarjapuna joomine soodustab pikkade linade kasvamist. Teenijatele anti mokalaada päeval vaba õhtu ja kõrtsid olid puupüsti rahvast täis. Need, kes ei kavatsenudki teenijakaupa teha tulid lihtsalt kõrtsi lõbutsema. Nooremad tantsisid, vanemad lihtsalt istusid ja ajasid omavahel juttu.

Mitmeid kaasaegsete mälestusi omaaegsest kõrtsielust Rõuge kihelkonnas on kogunud ja kirja pannud kunagine TÜ üldajaloo professor Evald Blumfeldt,

Tilleorg 20. sajandi alguses. Tille kõrtsihoone, mis sai Vabadussõjas pihta ja lammutati Eesti Vabariigi ajal

Pilt 3. Tilleoru kõrts. Foto Karilatsi Vabaõhumuuseum

Ainsaks alati herrilt lubatud rahva kooskäimise ja lõbutsemise paigaks olevat olnud kõrts. Kõrts olnud herri omadus ühes kõige kaubaga, kõrtsimees olnud vaid müüja, tasuna olnud kõrtsimehel talu, mille eest tal pole tarvitsenud orjust teha. Kõrtsis tantsitud – siia tulnud pühapäevadel kokku nii mehed kui naised – siin kaasitatud ja lauldud kiikedel. Noored mehed katsunud rammu ja käevarre tugevust kurni löömisega ja süütsi rabelemisega. Kaklemist nugaodega ei olevat tulnud kunagi ette, ainult lätlastele olevat antud vahel kibedamini kere pihta. (Blumfeldt 1927: Madli Jänese mälestused)

Lihavõttel tehtud kõrtsi juure üles suur häll ja seal siis kiigutud kuni hilja ööseni ja ikka lauludega. Talvistepühail ehitatud kõrtsi manu suur keeglimägi, mis olnud libe kui klaas, kodust võetud kaasa reed ja siis olnud liulaskmisega ajaviidet ja lõbu küllalt. Kõrtsitares tehtud ka väga mitmesuguseid laulumänge, inimesed istunud seina ääres pinkidel, siis võtnud üks mees puunüia ja sõitnud siis sellega kui ratsuga ringi, ja siis alanud laulumäng: Tere, mis vaja, veli

³ Taluteenijate palkamise päev kõrtsis

Venest - sõsar Soomest jne. jne. Laulumänge olnud väga mitmesuguseid, nagu taalrimäng ja teised. Kõrtsis tantsitud torupilli ja harmoonika saatel, harvemini tulnud viiulid ette. (Blumfeldt 1927: Hindrik Treimanni mälestused)

Kõrtside võrgustik Vana-Võromaal oli tihe, iseäranis suuremate teede ääres. *Rõuge kihelkonnas, Võru -Walga postiteel, ei ole ka, nii kui igalpool, kõrtsidest puudus. Seda rohkem aga kõrtsi sõpradest. Wersta⁴ 8-9 ärasõites võib Eesti-Läti piiril 4 kõrtsis sees käia. Eesti-Läti piiril käivad pühapäeva õhtutel noored poisid ja tüdrukud kõrtsi põrandat tallamas, ehk oma saapaid kulutamas. Nad teevad seda tihedamalt kui waja oleks (Ruttliku kirjad 1895: 35).*

Võru-Tartu postitee ääres, Kirumpäält Koorvereni (Liiva) oli kuni sajandivahetuseni teatavasti 12 kõrtsi. Vahemaa ühest kõrtsist teiseni oli keskmiselt neli kilomeetrit. Rahvasuus öeldi selle kohta, et paras kiviga visata. Mitmed sealsed kõrtsihooned ehitati hiljem ümber kauplusteks või eluhooneteks, mitmed on täielikult hävinud. Sealse kõrtsielu kohta käivad teated on tänapäeva jõudnud kas läbi rahvapärimuse või üksikute ajaleheteadete.

Nii on Postitee ääres asunud Ridali kõrtsimehe tütar Margarete Lävi meenutanud, et kõrtsi lähedal metsa servas oli palliplats, kuhu külarahvas nädalavahetustel kokku käis. Seal tantsiti ja lauldi. Talviti koguneti kõrtsi, kus tehti ringmänge ja „Jerusalemma põletamist“.

Tille kõrtsist on teada juhtum, kus üks kelm varastanud kõrtsi rehe alt pörsa ära ja läinud oma teed. Aga mees võetud tee peal kinni ning antud kõva nahatäis ja pärast pannud vallavanem talle veel ka viis rubla trahvi peale. (Postimees 1886)

Ajalehest Sakala võis 1885. aastal lugeda, kuidas üks Vastseliina mees tahtis Kirumpää kõrtsi juurest teise mehe hobust ära kätata. Ta tegi hobuse omanikuga sõprust ja andis talle niipalju viina juua, et mehest enam hobuse järele vaatajat ei olnud. Ajanud viljakoormaga hobuse kõrtsi rehe alt välja, läks veel kõrtsi hobuse omanikule, kes juba nagunii kõrtsi seina ääres pikali oli, veel viina andma. See tehtud, istus koorma otsa ja pani Võru poole ajama. Õnneks märkasid teised kõrtsilised toimuvat, püüdsid ta kinni ja viisid ta sillakohtuniku juurde. Loo lõpetuseks kirjutatakse, et viin olla küll vaese mehe rõõm, aga hoidku igaüks selle eest, et ta teda mitte nii palju ei võta, et rõõmust uimasus ja hukatus tuleb.

Kõrtsielu seltskondliku osa ilme määras eeskätt seltskonna koosseis ja parajasti kohal viibivad eestvedajad. Nii saamegi rääkida kõrtsilistest ühelt poolt kui joodikute, lärmitsejate ja kaklejate ning teiselt poolt kui lugejate ja kuulajate seltskondadest.

Ühed neist püüdsid kõrtsielu teha külalisi arendavaks ja kultuurseks. Nad organiseerisid ajalehtede ja kirjanduse lugemist, õpiti isegi näidendeid ja laule (Ibius 1969). Teised aga olid enamasti ikka lõõtsapiili mängijad noored poisid, kelle hariduse järge nende käigust ja käte vehklemisest kohe võib ära tunda. Niisuguste üle valla ja kihelkonna kuulsate noorte meeste ümber koguvad ka just nende eneste kombelised noored poisid ja tüdrukud kokku (Ruttliku kirjad 1895: 35).

Sõltuvalt eestvedajatest kogunesid nende ümber enam-vähem ühtviisi käituvad inimesed. *Igas vallas on seesugust üksikuid kõlwatumaid noori mehi, kelle ülem rõõm see on, kõrtsides ööd otsa purjutada ja kaarda mängida (Sakala 1880).* Ei hoolitud sellestki, et kaardimängu loeti

⁴ 1 verst =1066,781 meetrit

võimude poolt karistust väärivaks kuriteoks. Vahelejäämise korral ootas rahatrahv nii mängijaid kui kõrtsmikku, kes oma katuse all sellist tegevust lubas.

Kõrtsielu ja alkoholi kaubandust põhjalikult uurinud ajaloolane Otu Ibius on kirjutanud, et kõrtsiseltskonnale andsid ilmet ka üksikud omaette tegutsevad naljahambad, viguritegijad, vemmalvärsside lauljad ja löömamehed. Kõrts oli suur naljategemise koht, kus nalja- ja vigurimehed kõrtsilisi löbustasid. Naljade iseloom sõltus aga eeskätt naljameeste huvidest ja vaimukusest. Peamisteks naljategijateks olid enamasti kohalikud elanikud, kes käisid kõrtsis nalja ja vigureid tegemas, et saada kõrtsilistelt või kõrtsmikult selle eest viina või õlut. Alkoholi kõrvaldas tõkkes ka labasemate ja jõhkramate naljade teelt.

Talgud: töö ja pidu käsikäes

Talgud olid maarahva hulgas kogukondlikud tööüritused, mis kandsid sügavalt juurdunud traditsioonide ja vastastikuse abistamise vaimu. Need üritused ei olnud pelgalt praktilise töö tegemiseks, vaid neil oli oluline sotsiaalne, kultuuriline ja majanduslik tähendus.

Inimesed tulid kokku, et ühiselt teha tööd, mis üksinda oleks olnud raske või aeganõudev. Sageli kaasati kogu kogukond, sõltumata vanusest või soost. Enamlevinud olid sitaveo-, kartulivõtu-, rehepeksu-, heinaniitmise- ja palgiveotalgud. Ühistöö võimaldas säästa aega ja ressursse, kuid mängis olulist rolli kogukonna sidemete tugevdamises.

Pilt 4. Kartulivõtmise talgud Jaan Ivaskile kuulunud Võidra-Lutsu popsikohal 1920. aastal. Foto Albert Ivask. Karilatsi Vabaõhumuuseum

Sageli ergutati tööd laulude, naljade ja lugude rääkimisega. Mõnikord mängiti ka töötegemisega seotud võistlusmänge ja jõukatsumisi, näiteks kes suudab kiiremini kartulikorvi täis saada, kes viskab heinavigla kõrgemale kuhja otsa jms. Talgutega käis ikka kaasas sõbralik aasimine.

Mis õks vähäge suurõmb tüü oll, tuu tette talgedega. Rahvast oll vanast ka rohkõmp ja talgehe ka rahvass lätsivä. Sääil sai süvvä, juva ja nalja. Talgotüü oll lõbutüü, tuud kiä rassõs es põlõ. Ekkä talgohe kutsute niipallo rahvast, ku arvate, et tüü saa kõik är tettüs (ES KT 77, Räpina).

Kõige lõbusamateks peeti sitatalguid ja sinna taheti alati minna, eriti noorem rahvas. Küla igast talust kutsuti sitatalgutele hobune koos *vuusnikuga*, kelleks oli enamasti karjalaps, lisaks veel

sita pealeheitja ja laotaja. Põllul sita maha kiskujaks oli tavaliselt peremees ise ning laotajateks naised. Sitt tuli laotada põllule väga korrapäraselt ja ühetasaseltselt ja seetõttu tehti seda kätega.

Sita talguid aigu tetti pallu tjompe (tempe). Ku hiitjä laudan näkse (nägid), et laudapõhi nakass vallalõ tulõma, siss kutsuti perremiiss perenaadõga lauta, võtti kats pinki ütten, pantti perrnaanõ ja pereermiis tõnõ tõsõ pingi pääle ja nõstõti üless. Perrnaane and nõstmise iist sõira, perremiis puul tuupi viina (ES KT 53, Hargla).

Sitatalgute kõige suuremaks lõbuks ja naljaks oli valamine. Viimaste koormate põllule viimise ja kojusõidu ajal käis vuusnikel hirmus kihutamine ja üksteisest mööda ajamine, sest keegi ei tahtnud jääda viimaseks.

Kes viimätses jäi, tuu kutsute kõõlass ja koolat valate hirmsahe viiga. Kogo lõuna aig kestse kõva valamine, valõti vuusnikke ja sita laotõjet. Sita laotaja olva kah suurõmbalt jaolt õks latsikõsõ, nuu kirsevã nii, et terve külã oll hellu täüs. Mõnikõrd valõte nii, et tarõ ja kõik kotussõ oiova viist. Kes är pahase, tuud valõte viil kõgõ rohkõmp (ES KT 10, Rõpina).

Sõõki pakuti talgulistele päeva jooksul mitu korda. Traditsioonilised talgutoidud olid paikkonniti erinevad. Mõnel pool olid nendeks *sakõ kapsta lihaga*, teisel *piimãga keedetü sakõ suurmapudõr* ning loomulikult leib. Joogiks pakuti piima, taari ja koduõlut. Mõnel pool keedeti põllul lõkkel kartuleid, mida siis soolasilgu ja hapupiimãga sõõdi. Talgute lahutamatuks osaks oli aga viin, mida mõnikord kulus lausa ämbrite kaupa.

Rõpina kandist on teada, et sageli oli talgutele kutsutud ka pillimees, kes näiteks linakakmise- või kartulivõtmise talgute ajal pillil kõlada lasi.

Pillimiis oll ka pilliga nurmõh ja lask ka vaihhõl mõnõ pala pille sekkã. Õdago oll talgulistele palgas tands. Tandsite keskõõni (ES KT 77, Rõpina).

Lõõdsapillimiis oll ka kartollitalgo aigo nurmõh ja tõmmas mõnõ jorahusõ. Pääle õdagodsõ sõõgi alost rihe all tands.õdagoss tandsma tull pääle talguliste ka viil nuuremiihhe tandsma (ES KT 77, Rõpina).

Õhtul pärast töö lõppu korraldati mõnel pool talgute lõpupidustus, kus mängiti pilli, tantsiti ning nauditi ühiselt veedetud aega.

Perãst süüiki alost siss tands. Mångiti viioli ja kandlõga vai lei kiãki jõrgaga. Tandsiti polkat, kikkapõisi oira, nadinunnadi, kaaratsimm, tirgutuss. Sãäl oll noid tandsa pallo, Pääle tandsu oll tapõluss (ES KT 21, Rõuge)

Ludvig Raudsepp Rõuge kandist on tõdenud, et *rahvass oll rahul uma eloga, selle et es teedãki, et elo um viil parõmb kah, es mõista kiã tahtagi (ES KT 21, Rõuge).*

Laat: kaubanduse ja meelelahutuse ristumiskoht

Eestis ulatub laatade pidamise traditsioon arvatavasti muinasaega ja on oma eksistentsi jooksul etendanud olulist majandusliku, sotsiaalset ja kommunikatiivset rolli. Seejuures on laatade funktsioon olnud eri aegadel erinev. 19. sajandi keskpaigani ajendasid talumeest viletsa hobuse ja lagunema kippuva vankriga laadateele asumata enamasti kaubanduslikud vajadused. Taluinimesed, kellel polnud võimalik pikki linnasõite ette võtta, said seal müüa kõike, mida talu tootis ja osta kõike, mida talumajapidamises tarvis läks.

Laatade toimumisaeg oli seotud talurahva majandusaastaga ja mitmesuguste kalendaarsete tähtpäevadega. Kõige rohkem peeti laatu sügisel ja kevadtalvel. Sügislaatadel olid peamiseks kaupadeks kariloomad, talvistel vili ja lina, kevadistel müüdi ja osteti rohkelt hobuseid ja seapõrsaid. Laatadele sõideti mitmekümne kilomeetri kauguselt. Laadapäevade eel olid teed laadalisi täis: kaugemalt tulijad asusid teele juba eelmisel päeval, nagu laadakaupmehedki. Müügile viidavate kariloomadega pidi varakult teele asuma. Nendega tuli liikuda aeglasel sammul, sest loomad ei tohtinud laadal välja näha väsinu ja kurnatuna. Teel tuli teha peatusi, milleks sobisid kõige paremini teeäärsed kõrtsid.

Sajandi teisel poolel hakkas aga laatade kaubanduslik tähtsus vähenema ning suurenema nende meelelahutuslik roll. Laatadest sai oluline paik maarahva omavaheliseks suhtluseks ja kokkutulemiseks. Paranenud tee- ja transpordiolud tõid 20. sajandi alguses laadad maarahvale ligemale ning võimaldasid peremehel panna vankrile kogu oma pere, et sõita üheskoos laadalõbust osa saama. Laadapäevad kujunesid maainimeste jaoks sündmusteks, mida oodati ning kaua aega tagantjärele meenutati. Eriti ootasid laadale minekuid talulapsed, kelle jaoks olid need üheks vähestest võimalustest kodust välja saada, nautida laadalõbustusi ja maiustada suhkrusaiade, jaanikõtrade, suhkrupeade, pulgakommide ja teiste laadamaiustega.

Laadalõbustuste hulk sõltus laada suurusest. Väiksematel külalaatadel võis lõbustuste arv piirduda paari-kolme või isegi ühega. Vanemate laadakommite hulka kuulusid igasugused jõu- ja osavuse katsumised, nagu sõrme- ja vägikaikavedu, potitagumine, rõngaviskamine ja palliloopimine. Populaarsed olid igasugused õnnemängud, näiteks õnneratas või õnne õngitsemine, kus said osaleda ka lapsed. Auhindadeks olid tavaliselt kas maiustused või siidilindid, kammid jms.

Oli ka jõumänge, kus edu sõltus mängija füüsilisest jõust. Üks sellistest oli rusika raskuse proovimine. Teatud vedrukaalule lüües näitas see, kellel on raskem rusikas. Tavaliselt veeti enne viina peale kihla. (Anepaio 1996: 137).

Läbi aegade kuulus laatade juurde muusika. Vanimad laadapillid olid torupill ja parmupill (Tampere 1975: 12), hilisemad viiul ja lõõtspill. Sagedasti võis laatadel kohata leierkastimehi. 20. sajandi alguskümnenditel ilmestasi laadaelu palaganid (rändtsirkused), ennustajad-hiromandid, kiirpildistajad ning pillimänguga elatist teenivad kerjused ja invaliidid (Anepaio 1996: 130).

Meelelahutus, mis kuulus 20. sajandi alguses kindlalt laadalkäigu traditsiooni oli kiirpildistamine. Laadafotograafid kasutasid tavaliselt piltide elavdamiseks mitmesuguseid maalitud kulisse või esemeid. Kulissidel kujutatud motiividest levinuimad olid maastikud. Populaarsed olid ka laevad ja autod. Eriti populaarne oli selline võimalus ennast laadal jäädvustada maainimeste seas, kellel polnud võimalust linnafotograafi juurde minna. Oli neid, kes iga aastase perepildi tegid just laadal, kulisside taustal. (Anepaio 1996: 138)

Paljudes kohtades lõppes laadapäev tantsuga. Mõnel pool löödi tantsu otse laadaplatsil, teisel aga laadaõhtul laadaplatsi kõrval olevas kõrtsis. Tantsiti vanu tantse: krakovjakk, reinlender, polka. Vahepeal korraldati ringmänge ja tehti igasuguseid nalju.

Poodide nappus pakkus head teenistust rändkaupmeestele ehk harjuskitele, kes tulid Vana-Võromaal toimuvatele laatadele enamasti Peipsi äärsetelt aladelt või Pihkvamaalt. Oma kaubakastist pakkusid harjuskid müügiks pluusi- ja kleidiriideid, sitsirätte ja -põllesid, niite,

nõelu, pliiatseid ja krihvleid. Loomulikult ei puudunud sealt ka „arstirohud“, nagu liikva, tärpentin, nuuskpiiritus ja ussirohi.

Laadad olid sündmused, mis pakkusid inimestele palju lusti ja lõbu, kuid neil oli ka oma pahupool.

7. aprillil peeti Sõrristes „Puskarul“ kewadlaata, mis kauplemise poolest mingisugust elevust ei pakkunud. Mis aga laadal väga elavaks osutus – oli kakelused ja löömingud, mille poolest „Puskaru“ laat ikka kuulus on olnud. Kohalik konstaabel oli isegi sunnitud kaklejate lahutamiseks sõjariista tarvitama. Taplejad löid ka konstaabli, kes paari kaitseliitlase abiga püüdis kakelusi likvideerida, kord käpuli. Viimasel läks siiski korda riiukukkesid taltsutada. Mitu taplejat pisteti pokri (Wõru Teataja 1926).

Omaaegne politseikonstaabel Eduard Raig on oma mälestustes kirjutanud, et omaette sündmuseks olid Karilatsis korraldatavad laadad. Tavaliselt kogunes sellele laadale umbes tuhatkond inimest. Kui ennelõuna möödus enam-vähem rahulikult, siis õhtupoole algasid sooja peaga jõukude omavahelised arvete õiendamised. Esines juhtumeid, kus 15 ja rohkem meest olid kaigaste ja kividega kaklema. (Raig: 42)

Peamiseks korrarikumiste põhjustajaks laatadel oli alkohol. *Iga laadapäev oli ühtlasi ka joomingu päev juba sellepärast, et said kokku vanad tuttavad-sugulased ja sõlmiti uusi tutvusi, tehti äri ja tehti ostuliike (KV 164, 152).*

Alates 1900. aasta 1. jaanuarist oli alkoholi müük riigi monopol ja seetõttu seda laatadel avalikult müüa ei tohtinud. Kauplusi, kust seaduslikul teel viina sai osta oli aga vähe. Seetõttu äritseti laadaplatsidel salaja eelnevalt valmis varutud riigiviina ja selle kõrval ka piirituse, puskari ja eetriga. Wõru Teataja kirjutas 1914 aastal, et *salaviina müümine ajab õisi. Isegi peremehed ei põlga seda teenistust. Nii võeti ühelt Mammaste mehelt Puskaru laadal 44 „sorokohvkat“ ära, kuna ta juba 60 ära oli jõudnud müüa.*

Puskariajamine: Võrumaa seltsielu kange kütus

Sõltumata meelelahutuskohast või -viisist kuulus maarahva kokkusaamiste juurde alkohol. Seda tarbiti ohtralt nii kõrtsides, talgutel, laatadel kui simmanitel.

19. sajandil ja 20. sajandi esimesel kümnendil tarbis maarahvas peamiselt õlut või mõisa viinaköökidest põletatud viina. Salaviinapõletamist esines kuni Esimese maailmasõjani haruharva. Oma roll selles oli rangetel karistustel. 1885. aasta seaduse järgi karistati salaviinaajamise eest viina, selle tooraine, viinapõletamise vahendite konfiskeerimise, kahekordses suuruses patendimaksu võtmise ja 500 kuni 1000 rublase rahatrahviga (Ibius : 94).

1914. aasta sügisel, Esimese maailmasõja algul, keelustati Venemaal mobilisatsiooni ajaks viinamüük, mida pikendati hiljem kogu sõja ajaks. Kuiv seadus kehtis mõistagi ka Eestis. Selle tulemusel hakkas levima salajane puskariajamine. Iseäranis Seto- ja Võrumaal muutus alates 1916. aasta kevadest puskariajamine massiliseks. Kõige rohkem paistsid selles osas silma Haanja, Mooste ja Võõpsu kant. Puskarit müüdi laatadel, pruugiti talgutel ja seltskondlikel kokkusaamistel. Seda veeti Võrumaal Pihkvasse, Tartusse ja Riiga. Paljud ei mallanud enam põldu harida, vaid jätsid selle sööti, sest puskariajamine osutus palju tasuvamaks.

1916. aastal kontrollis politsei Petseri laadale tulijaid ja leidis 50-60 laadalisel puskarit, enamasti Haanja meestel. 1917. aasta algul avaldati arvamust, et Vastseliinas aeti puskarit

umbes veerandis kõigist taludest, ühe sõnumi järgi töötas mõnes talus koguni kaks „vabrikut“ (Ibius 1977: 171). 1917. aasta suveks oli massiline puskariajamine tõstnud Võrumaal vilja- ja kartulihinnad enneolematult kõrgeks. *Maad mööda ringi sõites ostavad viina valmistajate agendid kõik vilja ja kartulid põllupidajatelt haruldaselt kõrge hinnaga, mida harilikud ostjad maksta ei suuda, üles, mille tagajärjel aga ümberkaudne rahvas puudust peab kannatama* (Wõru Teataja, 1917). Samas ajalehenumbris kutsus Wõru Teataja toimetuse inimesi üles puskariajajatest teada andma. Kuigi mõned salaviina ajajad sel viisil ka tabati, peeti sellist teiste järgi nuhkimist inetuks ja põlastusväärseks ning üleskutse ei leidnud oodatud vastukaja.

Seltskond purjutajaid 1913.a.
Foto: E. Kaldt

Pilt 5. Seltskond purjutajaid 1913. aastal. Foto ERM Fk 358:42

Puskariajajaid leidis kõigis rahvakihtides. Kui mehed vangi pandi või sõjaväkke mobiliseeriti, siis hakkasid puskarit ajama nende naised ja õed. Tekkisid lausa elukutselised rändpuskariajajad, kes liikusid oma aparaatidega talust tallu. Niisuguste rändpuskariajajate kohta on teateid Rāpinast ja ka mujalt. Talvel aeti samagonni kas köögis või saunas, suvel aga sageli metsas. Metsal oli eelis, et puskariajamise koha avastamisel ei suudetud hiljem puskariajaja isikut tuvastada.

Kasaritsas avastati 1917. aastal puskarivabrik, kus oli kolm 40 pangest meskitõrt, teisel aga täitis meskitõrre aset meevurr. Mõne aasta jooksul arenesid ja täiustusid puskariajamise seadmed, tehnoloogia ja tegevuse maskeerimisoskused silmapaistvalt. Läbiotsimiste puhul maskeeriti meski tavaliselt seasöögiks. Üldlevinud võtteks oli sel puhul meskisse hobusesõnniku segamine, sest viimast segatigi tollal taludes seasöögi hulka. See ei takistanud hiljem samast meskist viinaajamist, sest viinale ei olevat sõnnik andnud ei erilist lõhna ega maitset. (Ibius 1977: 174)

1920. aastal, kui viin taas vabamüüki lasti, salaviinapõletamine vähenes. Uus tõus algas aga juba 1929. aastal ning oli tingitud riigiviina kõrgest hinnast ja maarahva elatustaseme järsust

halvenemisest majanduskriisi tõttu. Ja taas levis salaviinaajamine kõige ulatuslikumalt just riigi kõige vaesemates osades, Setu- ja Võrumaal.

Teatavasti jäi puskariajamine Võrumaal au sisse ka järgneval aastakümnel. Nii oldi 1935. aasta Wõru Teatajas sunnitud tõdema, et *äri samagonniga näitab järjest tõusu ja on jõudnud oma haripunktile viimase kahe aasta jooksul. Ja tarvitajaid, neid juba leidub. Ei suudeta kõigi nõudmisi täitagi* (Wõru Teataja 1935).

Kokkuvõte ja järeldused

Vana-Võromaa maarahva kogunemispaijad aastatel 1880–1920 kujutasid endast olulisi sotsiaalseid keskusi, kus põimusid töö, kaubandus, meelelahutus ja kogukondlik elu. Need paijad aitasid tugevdada külaidentiteeti ja pakkusid võimalusi nii argielu pingetest vabanemiseks kui ka ühistegevusteks. Artiklis on käsitletud nelja peamist kogunemis- ja meelelahutuspaika ning nende rolli kohaliku kogukonna elus.

Vana-Võromaa maarahva kogunemispaijad ja meelelahutustraditsioonid olid rohkem kui lihtsalt ajaviide – need kujundasid ja kinnistasid ühiskondlikke suhteid, tagasid info liikumise ning võimaldasid ühiselt nii tööd teha kui ka pidutseda. Kiigeplatsid toetasid noorte sotsialiseerumist ning pakkusid võimalusi paarisuhete loomiseks. Kõrtsid olid mitmeotstarbelised keskused, kus ühinesid kaubandus, meelelahutus ja poliitilised arutelud, kuid samas tõid need kaasa ka sotsiaalseid probleeme liigse alkoholitarbimise tõttu. Talgud sidusid töö ja meelelahutuse, tugevdades kogukondlikku ühtsustunnet. Laadad olid olulised nii kaubanduslike kui ka sotsiaalsete kontaktide loomise kohad, kus toimusid kultuurilised vahetused ja ühised pidustused. Puskariajamine, kuigi mitteametlik ja sageli varjatud tegevus, mängis rolli seltsielus, olles osa pidudest ja omavahelisest läbikäimisest, kuid tõi endaga ka võimude sekkumise ning moraaliprobleeme.

Üldiselt peegeldasid need kogunemispaijad maarahva eluolu, väärtushinnanguid ning kogukondlikku identiteeti 19. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni, aidates hoida alal traditsioone ja tugevdada sotsiaalseid sidemeid kogukonnas.

Allikad

Eesti rahvaluule Arhiiv

RKM II 225, 107 (1) <Urvaste khk
RKM II 144, 403 (8) < Viljandi raj, Kärstna khk
RKM II 364, 206 (1) < Vastseliina khk
RKM II 394, 330/2 (6) < Rõuge khk
RKM II 330, 111 (12) < Rõuge khk
RKM II 329, 193 (14) < Rõuge khk
ERA II 83, 219 (2) < Urvaste khk
ERA, CD 348 (12) < Rõuge khk
ERA II 143, 234/5 (5) < Rõuge khk
ERA II 190, 34/5 < Setu
ERA II 156, 539 (24) < Hargla khk

Emakeele Seltsi korrespondentide tekstid

ES KT 193, Urvaste
ES KT 120, Setu
ES KT 116, Setu
ES KT 77, Räpina
ES KT 193, Urvaste
ES KT 53, Hargla
ES KT 10, Räpina
ES KT 21, Rõuge
KV 164, 152
EMH 228, Naha k
Ruttliku kirjad. I anne 1895

Kirjandus

Anepaio, Terje. Laat – see ilmarahva pulm. Ajaloo Instituut, 1996.

Blumfeldt, Evald 1927. Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonnast. Haanja, V.-Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge vallast. <https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/rouge2/2.2.htm#16> Otsing 19.03.2025.

Ibius, Otto. Alkoholikaubandus ja kõrtsielu Eestis aktsiisisüsteemi ajal (1863-1900). TÜ Raamatukogu, F 127. Käsikiri 1969

Ibius, Otu. Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn 1977

Kuis Vanal – Võromaal eleti. Valik korrespondentide murdetekste VI. Tallinn 2005.

Kreem, Hella. Käsi Inge. Võru murde tekstid VI. Tallinn 2002.

Langinen, J. 1956. Kiik ja kiikumine. Diplomitöö. Käsikiri TÜ Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule kateedris.

Laugaste, Eduard 1963. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu: Valitud tekste ja pilte. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Paatsi, Vello. Järeloomõtteid: kultuurinähtuste asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil. Tuna 2013/2.

Pungas, Piret. Kiigekohad Eesti maastikes. Magistritöö, TÜ 2004

Raig, Eduard. Fakte ja mälestusi. AS Võru Täht 1986.

Tampere, Herbert. Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1956.

Tampere, Herbert. 1975. Eesti rahvapillid ja tantsud. Tallinn.

Vissel, Anu. Eestlaste kiigekultuur enne ja nüüd. Mäetagused 21. 2003

Vunder, Elle. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVII. Tartu 1999

Väike murdesõnastik 1982. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vms/>. Otsing 10.03.2025.

Perioodika

Wõru Teataja nr 16, 09. 04. 1914

Wõru Teataja nr 56, 29. 06. 1917

Wõru Teataja nr 42, 10. 04. 1926

Wõru Teataja nr 87, 02. 08.1935

Sakala, nr 40, 04.10.1880

Sakala nr 11, 16. 03.1885

Postimees nr 48, 22. 11. 1886